

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

(GEMDER)

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 3, Cilt: 3, Sayı:1

Haziran-2022

MAKALE BİLGİLERİ

Öteki ile İlişki Bağlamında Kur'ân'da "Selâm" Kavramı

The Concept of "Salâm" in The Qur'an in The Context of
Relationship with The Other

YAZARLAR

Kevser YILDIRIR

Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Tefsir Bilim Dalı
Yüksek Lisans Öğrencisi,

kevser.yildirir@ogr.sakarya.edu.tr

Orcid: 0000-0002-8278-4413

Gökhan ATMACA

Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Tefsir Bilim Dalı
Doç. Dr., gatmaca@sakarya.edu.tr

Orcid: 0000-0002-8672-3810

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 17.01.2022

Makale Kabul Tarihi: 25.03.2022

Sayfa Aralığı: 34-68

Öz: Farklı inanç mensuplarıyla iletişim konusu dün olduğu gibi bugün de önemini muhafaza eden bir meseledir. Küreselleşme ile iletişim/ulaşım imkânları artmış, bu da dinlerin birbirleriyle ilişkisini daha ön plana çıkarmıştır. Bu noktada İslam'ın -farklı inanç mensupları özelinde- öteki ile iletişimi de çeşitli vesilelerle gündeme gelmektedir. Kur'ân'ın farklı inanç mensuplarıyla iletişimde koyduğu temel ilkeler; ötekinin varlığını tanıma, onlarla saygının ve iyiliğin esas olduğu birlikte yaşama zemini hazırlama temeline dayanmaktadır. Bu zeminin oluşmadığı durumlarda ise -Müslümanı Müslüman yapan meziyetlere de sâdık kalınarak- karşı tarafla savaşmaya Allah tarafından izin verilmiştir. Allah'ın gerek barış durumunda gerekse savaş durumunda mü'minlerden istediği şey, Rahmân'ın has kullarına yaraşır tarzda davranmalarıdır. Bu makalede -farklı inanç mensupları özelinde- öteki ile sağlıklı iletişim kurma yollarından biri olarak düşündüğümüz "selâm" deyiş geçme tavrı ele alınmıştır. Çalışma, bu tavrı anlaşılır kılacağı düşünülen, içerisinde "selâm" kelimesi geçen ayetlerle sınırlandırılmıştır. Selâm kelimesinin kelime manası ve bu kelime ile ilintili olduğu düşünülen kavramlar tarihi bağlam da göz önünde tutularak irdelenmiştir. "Selâm" deyiş geçme tavrının öteki ile doğru iletişim noktasında önemli bir yol gösterici olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kavramlar: Tefsir, Kur'ân, Selâm, Öteki, İletişim

Abstract: The issue of communication with members of different faiths is an issue that preserves its importance today as it was in the past. With globalization, communication/transport opportunities have increased, and this has brought the relationship between religions to the fore. At this point, the communication of Islam with the other, especially for members of different faiths, comes to the fore on various occasions. The basic principles of the Qur'an in communicating with members of different faiths; It is based on recognizing the existence of the other and preparing the ground for coexistence with them, where respect and goodness are essential. In cases where this ground does not exist, Allah has given permission to fight the opposing side, while remaining faithful to the virtues that make a Muslim a Muslim. What Allah wants from believers, whether in peace or in war, is to behave in a manner befitting the righteous believers of the Rahman. In this article, the attitude of saying "salam", which we consider as one of the ways to communicate with the other in a healthy way, is discussed. The study is limited to the ayats containing the word "salam", which is thought to make this attitude understandable. The word meaning of the word Salam and the concepts that are thought to be related to this word have been examined by taking into account the historical context. It has been determined that the attitude of saying "salam" is an important guide for correct communication with the other.

Key Words: Salam, Qur'an, Tafsir, The Others, Communication

Giriş

Farkı inanç mensuplarıyla bir arada yaşama, iletişim kurma ve bu iletişimi sağlıklı bir şekilde sürdürebilme geçmişte olduğu kadar günümüzde de önemli bir meseledir. Hz. Peygamberden bu yana Müslümanlar farklı inanç mensuplarıyla yaşama tecrübesine sahiptirler. Kur'ân da Müslümanlara bu konuda yol gösterici olmuştur. Günümüzün hızla gelişip değişen dünya şartlarında, özellikle 20. yüzyıldan itibaren teknoloji ve bilimin gelişmesiyle insanlık, toplumların hayatını derinden etkileyen gelişmelere sahne olmuştur. Bu gelişmeler –özellikle iletişim imkânlarındaki gelişmeler-, insanları hem bireysel hem de toplumsal anlamda birbirlerine her geçen gün biraz daha yaklaştırmaktadır. Tüm bunlar farklı kültür, dil ve dindeki insan ve toplumlarla karşılaşma sonucunu/imkânını da beraberinde getirmektedir. İslâm dini farklı inanç mensuplarıyla iletişim konusunda bazı prensipler ortaya koymuştur. Ancak İslâm'ın bu noktada öngördüğü hususlar birtakım çarpıtmalara da maruz kalabilmektedir. Bir yanda İslam'ı, tamamen kılıç zoruyla insanlara dini dayatan, onu cihad ve kılıç dini olarak algılayan anlayış; diğer yanda İslam'ı tamamen hoşgörüyeye dayalı, fazlasıyla yumuşak bir din olarak algılayan anlayış bulunmaktadır. Bu iki algı da ifrat ve tefriti reddeden gerçek İslam algısıyla örtüşmemektedir. İslâm, farklı din mensuplarının da Müslümanlarla birlikte huzur içinde yaşadıkları, adalet ve saygının egemen olduğu bir toplum öngörür. Kurân-ı Kerim savaş şartlarında da barış ortamında da Müslümanlara öteki ile iletişim noktasında temel ilkeler koymuştur.

Bizim çalışmamız da bu ilkelerden biri olarak gördüğümüz "selâm deyip geçme" tavrını ele alacaktır. Bu tavır, cahille cahilleleşmeden, onun seviyesine düşmeden, ancak onunla iletişimi de

kökten kestirip atmadan, ona hep açık bir kapı aralamanın ifadesidir. Selâm, bugün mü'minlerle alay edip onları horlayan kişilerin yarın inanma ihtimalini göz önünde tutan bir tavidir. Bu tavrı takınan mü'min hakarete uğradığında bile, bu insanlardaki inanma potansiyelini düşünüp teenni ile hareket eder. Selâm deyip geçen kişi, kendisini aşağılayan, hakkı kabule yanaşmayan kişi karşısında pasif bir şekilde boyun eğmiş olmaz, onun ayrılışı bir kaçış değildir. Cahillerden yüz çevirmek mü'minin vakarından kaynaklanır.

Farklı inanç mensupları özelinde öteki ile iletişim konusu, bir makalenin sınırlarında anlatılamayacak kadar geniş bir meseledir. Makalemizi öteki ile iletişim tarzlarından biri olarak düşündüğümüz “selâm deyip geçme” tavrı çerçevesinde ele alarak sınırlandırmaya çalışacağız. Bu tavrı da konu ile irtibatlandırdığımız, içinde selâm kelimesi geçen; ayetler¹ ışığında inceleyeceğiz. Ayrıca bu çalışmada “öteki” kavramını sadece farklı inanç mensuplarını içerecek manada kullanacağımızı ifade etmek isteriz. Ötekine, İslam'ın bakış açısına dair yapılmış çalışmalar mevcuttur.² Ancak bu çalışmalarda öteki ile selâm kavramı arasında bir ilişki kurulmadığı görülmüştür. Keza Kur'ân'da selâm kavramı da bir yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.³ Tezde kavram semantik bir tahlil olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada ise selâm kavramının öteki ile iletişim bağlamında yeterince vurgulanmadığını düşünüyoruz. İşte bu yüzden biz de farklı inanç mensuplarıyla sağlıklı iletişim

---

1 Meryem 19/47; el-Furkân 25/63; el-Kasas 28/55; ez-Zuhruf 43/89.

2 Beyza Bilgin, “İslam'da Ötekine Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (01 Nisan 2001), 11-40; Mehmet Okuyan, Mustafa Öztürk, “Kur'an Verilerine Göre 'Öteki'nin Konumu”, *İslam ve Öteki*, ed. Cafer Sadık Yaran (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 163-204.

3 Muhammet Bilal Tolan, *Kur'ân'da Selâm Kavramının Semantik Analizi* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

kurmaya mütevazi bir katkı sunacağı düşüncesiyle öteki ile ilişki bağlamında Kur'ân'da "selâm deyip geçme" tavrını ele alacağız.

1. Selâm Kelimesinin Tahlili

Selâm "s-l-m" kökünden türemiş bir mastardır.⁴ Kur'ân-ı Kerim'de selâm kelimesi ve aynı kökten gelen "esleme"⁵, "teslim"⁶, "islam"⁷, müslîm"⁸, "sâlîm"⁹ gibi birçok kelime kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim nâzil olmadan evvel de kullanılan selâm kelimesinin, Arap toplumunda hangi anlamlara geldiğini öncelikle tespit etmek kavramı daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. "Selâm", selâmet" kelimesinin çoğuludur. Tef'il bâbından "teslîm" kelimesinin ismidir.¹⁰ Selamlaşma, beraât, kusurdan uzak olma anlamlarına gelir.¹¹ Bu kusurdan berî olma durumu hem zahirî hem bâtinî manadadır.¹² Mutlak selâmet ve emniyet ancak cennette olacağı için cennete "dârü's selâm" da denilmektedir.¹³ Yaratılmışlarda olan kusur, hastalık ve noksanlıklardan münezzehe olduğu için Allah "es-Selâm" olarak nitelendirilmiştir.¹⁴ Kelime kökünün kesra ile okunuşu olan "silm" ise Bakara Sûresi 208. ayette İslâm'a gir-

4 Ebü'l-Kâsım Hüseyin b Muhammed b Mufaddal Ragıb el-İsfahani, *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*. (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961), 421.

5 el- Bakara 2/112; Âl-i İmran 3/83 vd.

6 en-Nisâ 4/ 65; el-Ahzâb 53/22,56.

7 Âl-i İmran 3/19, 85; el-Mâide 5/3 vd.

8 Âl-i İmran 3/67; Yûsuf 12/101 vd.

9 el-Kalem 68/43.

10 Ebû Abdurrahman Halil b Ahmed b Amr Ferahidi Halil b Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*. (Bağdad: Dâiretü'ş-Şuun ve's-Sekâfe, 1984), 2/269.

11 Ebü'l-Fazl Muhammed b Mükerrrem b Ali el-Ensârî İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*. (Beyrut: Dâru Sadır) (Erişim 02 Mart 2021), 6/343.

12 Ebü'l-Kâsım Hüseyin b Muhammed b Mufaddal Ragıb el-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*. (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961), 421.

13 Ebû Nasr İsmail b Hammad Cevheri, *es-Sihah tacü'l-luga ve sihahi'l-Arabiyye = Tacü'l-luga = Sihahü'l-luga = es-Sihah fi'l-luga*. (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998), 6/1951.

14 el-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*., 423.

mek olarak anlaşıldığı gibi,¹⁵ “silm”i kelime manasında anlayanlar da olmuştur. Mesela Muhammed Esed bu ayeti şöyle tercüme etmiştir. “*Ey imana ermiş olanlar! Allah’a kendinizi tam olarak teslim edin.*”¹⁶ Ayrıca “silm”i barış manasında düşünüp aynı ayeti “*Hepiniz topluca barışa giriniz*” şeklinde anlayanlar da olmuştur.¹⁷ Selâmın emredilmesinden selâmet istemek, emniyetten başka bir şey istememek anlamı çıkmaktadır. Her türlü belâdan, sıkıntıdan berî olmak anlamını da taşıyan selâmın müştâkı olan “teslim” ise verilen bir hükme razı olmayı ifade eder.¹⁸ Ayrıca aynı kökten gelen “selâme” kelimesi Araplarda orta boylu dikenli bir ağaç türünü ifade ederken, “süllem” kelimesi de kendisi ile yüksek yere ulaşılan merdiven manasındadır.¹⁹

Selâm kelimesi dilimizde de kullanılmaktadır. Selâm, Türkçede insanların karşılaştıklarında kullandıkları yakınlık, dostluk, saygı ifade eden söz, yaptıkları işaret veya hareket anlamına gelir.²⁰ Diğer bir deyişle birinin yanına gidildiğinde yahut yanından uzaklaşıldığında söz ve işaretle nezaket göstermeyi ifade eder.²¹ Bir kimseye veya topluluğa verilen selâm nezâket, esenlik, başarı, sağlık, âfiyet dilemektir.²² Ayrıca huzur, güven sağlık, selamet, esenlik, sağlamlık, barış, sonu iyi ve hayırlı çıkma, fâni ve geçici olmama

---

15 Cevheri, *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye = Tacü'l-luga = Sıhahü'l-luga = es-Sıhah fi'l-luga.*, 5/1951.

16 Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı: Meal- Tefsir*, çev. Cahit Koçtak- Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 208.

17 el-İsfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân.*, 423.

18 İbn Ebü'l-Fazl Muhammed b Mukerrem b Ali el-Ensârî İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*. (Beyrut: Dâru Sadır, ts.), 6/343.

19 Cevheri, *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye = Tacü'l-luga = Sıhahü'l-luga = es-Sıhah fi'l-luga.*, 6/1953.

20 D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: İz Yayıncılık; Yeni Şafak, 1996), 874.

21 İsmail Parlatır vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998), 2/1934.

22 İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük: O- Z = Kubbealtı Lughatı*. (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005), 3/2717.

manalarını ihtiva eder.²³ Ana hatlarıyla Arapça ve Türkçe sözlüklerde selâm kelimesinin kullanım alanını belirledikten sonra selâm kavramının Kur'ân-ı Kerim'de hangi anlamlarda kullanıldığını tespit etmeye çalışalım.

1.1. Kur'ân-ı Kerim'de Selâm Kelimesinin Kullanımı

Kur'ân-ı Kerim'de "s-l-m" ve bu kökten türeyen kelimeler, anlamsal açıdan ele alındığında bu kelimelerin yaygın bir kullanımı olduğu tespit edilmektedir. Sözlüklerde de oldukça geniş bir anlam alanı bulunan selâm kavramı, Kur'an-ı Kerim'de birbirinden farklı birçok manayı ihtivâ etmektedir.²⁴ Bu manalardan bir kısmını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

SELÂMLAŞMA, SELÂM ALIP VERME, KARŞILAMA	Hüd 11/69; el-Hicr 15/52; ez-Zâriyât 51/25; en-Nisâ 2/94; el-Vâkıa 56/91; el-Furkan 25/75.
HAYIR İLE YÂD ETME	es-Saffat 37/79, 109, 120,130,181; el-En'âm 6/54; en-Neml 27/59; Tâhâ 20/47.
DARU'S SELÂM (CENNET)	el-En'âm 6/127; Yunus 10/25.
CENNETTE MÜ'MİNLERİN MÜ'MİNLERE RABLERİNDEN BİR SÖZ, SABRETMELERİ KARŞILIĞINDA BİR ÖDÜL OLARAK SELÂM	Yâsin 36/25; ez-Zümer 39/73 ; er-Râ'd 13/24; en-Nahl 16/2; Yunus 10/10; İbrâhîm 14/23; el-Ahzâb 33/44.
CENNETTE İŞİTİLEN (BOŞ SÖZÜN ZİDDİ OLARAK) SELÂM	Meryem 19/62; el-Vâkıa 56/26.
ESENLİK, GÜVEN, SELAMET, KURTULUŞ	el-Hicr 15/46; Meryem 19/15,33; en-Nahl 27/59; Kâf 50/34; el-Enbiyâ 17/5.
ALLAH'IN İSMİ OLAN SELÂM	el-Haşr 59/3.
KÂFİRLERE, MÜŞRİKLERE, CAHİLLELE KARŞI SELÂM	Meryem 19/47; el-Furkân 25/63.; el-Kasas 28/55; ez-Zuhrûf 43/89.

23 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat: Eski ve Yeni Harflerle* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1980), 1088.

24 Hüd 11/69; es-Sâffat37/79; el- Enâm 6/127; Yâsin 36/25; Meryem 19/62; el-Hicr 15/46 vd.

1.2.Cahillere, Müşriklere ve Kâfirlere Karşı Selâm

Selâmın Kur'ân'da kullanılan genel manalarını yukarıdaki şemada verdik. Çalışmamızın temel dayanak noktasını ise selâmın, bu başlık altında ele alınacak ayetlerdeki manaları oluşturmaktadır.²⁵ “Kendini bilmez kimseler onlara laf attığında (incitmeksizin) ‘Selâm’ derler (geçerler)”²⁶ ayetindeki anlamıyla selâm, cahillerin kötü davranış ve sözlerine benzeri davranış ve sözlerle mukabelede bulunmama manasındadır.²⁷ Mü'minler “câhil” kelimesi ile ifade edilen güruhun seviyesine inmez, onlara laf yetiştirmeye çalışmazlar. Onlara esenlik temennisinde bulunarak, şefkat ve nezaketlerini ortaya koyarlar.²⁸ Böylece inanç farklılıklarını ayırıştırma unsuru olarak görmemişlerdir. Onların yanlış tavırlarına rağmen birlikte yaşamının imkânını aramışlardır. Nitekim onların lakırdılarıyla ve kışkırtıcı sözleriyle karşılaştıklarındaki tavsiye edilen tavır ayette şöyle ifade edilmiştir: “Onlar, boş söz işittikleri zaman ondan yüz çevirirler ve: Bizim işlerimiz bize, sizin işleriniz size. Size selâm olsun. Biz kendini bilmezleri (arkadaş edinmek) istemeyiz, derler.”²⁹ yani öğüt ve nasihatın fayda vermemesi halinde onları kendi hallerine bırakırlar. Ancak sadece “selâm” demek kadar bile olsa öteki ile iletişimi kesmezler. Burada geçen selâmdan kasıt mütâre-

25 Meryem 19/47, el-Furkan 25/63, el-Kasas 28/55, ez-Zuhruf 43/89.

26 Kur'an-ı Kerim meali, çev. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006), el-Furkan 25/63.

27 Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, t.y.), 10/321.

28 Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid Taberi, *Câmiü'l-beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*. (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1986), 11/32.

29 el-Kasas 28/55.

kedir, hoşgörü ifadesidir.³⁰ İnanıp inanmama konusunda Allah, kullarını özgür bırakmıştır,³¹ peygamberleri de tebliğci olarak yol-lamıştır. Elbette tebliğin, muhatabın inanmasını sağlamadığı du-rumlarda Hz. Peygamber de üzölmüş³² ve bir nevi çare ararcasına Rabbinden yardım istemiştir. Allah da peygamberine çözüm ola-rak yine "selâm deyip geçme" tavrını önermiştir. "(Resûlullah'ın:) *Yâ Rabbi! Bunlar, iman etmeyen bir kavimdir, demesine karşı Allah: Şimdilik sen onlardan yüz çevir ve size selam olsun de. Yakında bilecek-ler! buyurdu.*"³³ Tebliğci elinden gelen her şeyi yaptıktan sonra muhatabını kendi haline bırakır. İnsanları zorla imana getirmek için mücadele edip savaşılmaz.³⁴ Özgür iradeleri ile insanların inanmaları zamana bırakılır.³⁵ Bazen tebliğcinin en yakını bile inanmayabilir. Hz. İbrahim ve babası arasında geçen diyalog bu-nun örneklerinden biridir. Babasını nazik bir dille hak yola davet eden Hz. İbrahim, nezaketi karşısında tehdit içeren, bir üslupla karşı karşıya kalır. "(Babası:) *Ey İbrahim! dedi, sen benim tanrılarım-dan yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, andolsun seni taşlarım! Uzun bir zaman benden uzak dur! İbrahim: Selâm sana (esen kal) dedi, Rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim. Çünkü O bana karşı çok lütüfkârdır. Sizden de Allah'ın dışında taptığınız şeylerden de uzaklaşı-yor ve Rabbime yalvarıyorum. Umulur ki (senin için) Rabbime dua et-memle bedbaht (emeği boşa gitmiş) olmam.*"³⁶ Buradaki "selâm" keli-mesinin, inanmayanları bir süreliğine hoş görme, onları Allah'a

30 Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b Ömer b Muhammed ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf an hakai-ki't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuhî't-te'vil* = *el-Keşşaf an hakai-ki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuhî't-te'vil*. (Kahire: Matbaa-i Âmire, 1890), 3/99.

31 el-İsrâ 17/107; Yûnus, 10/108; ez-Zümer 39/41 vd.

32 ez-Zuhruf 43/88-89.

33 ez-Zuhruf 43/88-89.

34 el-Kâf 50/45; Yûnus, 10/100 vd.

35 *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004), 4/787.

36 Meryem 19/46-48.

havale etme anlamı taşıması muhtemeldir.³⁷ Ayrıca bu ayetlerden anlaşılacağı üzere yapılan tevhid çağrıları karşılık bulmasa dahi muhataptan ümit kesilmemiş, onun hidayeti için dua edilmiştir. Cahiliye döneminde birisi diğerine rastlayınca ona selâm verirdi. Arkadaşını gören kişi ona “*Selamette ol, lanetten kötülükten berî ol*” ya da selamlaşma anlamında “selâm” derdi. Bu orada barışın olup savaşın olmadığına alametiydi.³⁸ İbn Mânzur’a göre bu ayetlerde kullanılan selâm, selamlaşma manasında değildir, bir nevi ateşkes ifade eder. Bunun manası sizinle münakaşa etmeyeceğiz, sizinle cahilleşmeyeceğizdir. “*Selam deyiniz*” den kasıt ise bizim sözlerimiz mantıklı ve tutarlıdır, boş söz ya da lakırdı değildir.³⁹ Bu ayetlerde dikkat çeken bir husus da selâm deyip geçme tavrının muhatabı olarak “câhil” olarak nitelendiren bir güruhun olmasıdır. Bu durumda, mezkûr güruhun muhtemel mensuplarından biri olan, farklı inanç mensupları özelinde ötekinin vasıflarından biri cehalettir. Dolayısıyla cehl kavramı ve zıddı olan hilm kavramını ana hatlarıyla ele almak konumuza ışık tutacaktır.

1.3. Cehl-Hilm-İlm İlişkisi

el-Furkân sûresinde câhiller laf atınca, câhillerden berî olmak için selâm deyip geçme tavrı sergilenmiştir.⁴⁰ Türkçede cehâlet; bilgisizlik, câhil ise bilmeyen, bilgisiz olarak tanımlanmaktadır.⁴¹ Arapçada ise “c-h-l” bilgidен yoksun olmak anlamına geldiği gibi bir şeye hak ettiğinden farklı davranmak anlamını da içerir.⁴² Kur’ân’da cehl genellikle olumsuz manada kullanılmıştır. Cehâletten, mü’minlerin uzak durması gereken ve onlara yakışmayan bir

37 İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur’ani'l-Azim*, 9/252.

38 ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakaiki't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuhî't-te'vil = el-Keşşaf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuhî't-te'vil.*, 3/185.

39 İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab.*, ts., 6/343.

40 el-Furkân 25/63.

41 Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 196.

42 el-İsfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur’ân.*, 132.

hâl olarak bahsedilmiştir.⁴³ İslam'dan önceki zamanlarda cehl, insanın karakteriyle ilgili bir özelliği idi ve dîni bir mana içermiyordu.⁴⁴ Araplar saldırgan, sert ve boyun eğmeyen aslana da el-câhil derlerdi.⁴⁵ Câhilin bu manasını göz önünde tutarak selâm verip geçenlerin karşısında câhil olarak tavsif edilen grupta da saldırganlık, sataşma gibi özelliklerin var olduğunu düşünebiliriz.

Bilindiği üzere İslam'dan önceki devir genellikle 'Câhiliyye Devri' olarak adlandırılmıştır. Bu dönem, Arapların İslam öncesi davranış tarzlarını ve inanış biçimlerini karakterize eden bir anlam kazanmıştır.⁴⁶ Kur'ân'da dört kez zikredilen⁴⁷ "câhiliyye" kavramı inanç ve ahlak bakımından İslâm'ın karşıtı olan halleri; kibir, öfke, zorbalık gibi davranış kalıplarını içerir.⁴⁸

Genelde "c-h-l" bilgisizlik ile irtibatlandırılmış olsa da 'cehâlet' kavramı incelendiğinde sadece "a-l-m"nin değil hatta daha çok "h-l-m"nin zıddı olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹ Bu vasıf, İslam'dan önceki Arapların belirgin bir özelliği idi. İslâm öncesi şiirlerde hilm ile yer alırdı ve hilmin zıddı anlamında kullanılırdı.⁵⁰ Arapçada "h-l-m" öfkeyi, heyecanı kontrol edebilme yetisi manasına gelir.⁵¹ Kur'an'da akılla irtibatlandırılarak da kullanılmıştır.⁵² Bu durumda câhil, duygularına, ihtiraslarına ve öfkesine kapılarak hareket

43 Bkz. el-Bakara 2/67; el-En'âm 6/35; Yusuf 12/33 vd.

44 Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan.*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1993), 237.

45 Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b Yakub b Muhammed Firuzabadi, *el-Kamusü'l-muhit.* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 3/170.

46 "Câhiliyye- TDV İslâm Ansiklopedisi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 16 Kasım 2021).

47 Âl-i İmrân 3/154; el-Mâide 5/50; el-Ahzâb 33/33; el- Fetih 48/26.

48 Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 2/288.

49 Mustafa Çağrıncı, "Cehâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 03 Ocak 2021).

50 "Câhiliyye- TDV İslâm Ansiklopedisi".

51 el-İsfahani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân.*, 171.

52 Et-Tûr 52/32

eden; halîm ise aklına, sağ duyusuna göre davranan kişilik yapısını temsil ediyor, diyebiliriz. Hilmin yumuşak huyluluk, hoşgörü, hâlîm selimlik manası da vardır.⁵³ Kur'ân'da hilm, bu manasında da kullanılmıştır.⁵⁴

Cehl aynı zamanda ilmin zıddı olarak da ele alınmıştır. İlm bir şeyi her yönüyle kavrama, bilgi anlamlarına gelmektedir.⁵⁵ Bu yönüyle ilm cehlin; câhil âlimin zıddıdır. Kur'ân-ı Kerim'de bilen ile bilmeyenin denk olamayacağı,⁵⁶ hakikati ancak alimlerin anlayabileceği,⁵⁷sadece âlim kulların Allah'tan hakkıyla korkacağı⁵⁸ ifade edilmiştir. Alim kişi ilmin getirdiği vakarla davranır. Cahil kişi ise bilgisizlikten ya da körü körüne inandığı asılsız bilgiyi hakikatten ayıramadığından cahilce ve zorbaca davranışlar sergiler diyebiliriz. Bu durumda kişi cahillik vasfından "cehl" kavramını "ilm" kavramının zıddı olarak ele aldığımızda okuyup kavrayarak, "hilm" kavramının zıddı olarak düşünürsek eğitim, terbiye ve güzel ahlak ile kurtulabilir.

Buna göre câhil insan, hırsları, kibri ve bencilliğine esir düşmüş; dolayısıyla bu kontrolsüz ve hakikat bilgisinden yoksun ihtiras onun doğruyu yanlıştan ayırt edebilme yetisinin önüne geçmiştir. İşte bu durum da onu inkara götürmüştür diyebiliriz. Halim ve âlim insan ise bu insan tipinin tam zıddı bir özellik taşır. Kelime manasıyla birlikte düşünülünce o, körü körüne duygu ve hırsıyla sorumsuzca davranan kişilerin karşısında bile sükûnetini muhafa-

---

53 Cevheri, *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye* = *Tacü'l-luga* = *Sıhahü'l-luga* = *es-Sıhah fi'l-luga.*, 5/1903.

54 Hüd 11/75, *es-Sâffât* 37/101.

55 Cevheri, *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye* = *Tacü'l-luga* = *Sıhahü'l-luga* = *es-Sıhah fi'l-luga.*, 6/1991.

56 ez-Zümer 39/9.

57 el-Ankebut 29/43.

58 el-fâtır 35/28.

za edebilen, duygularını dizginleyebilen, kötülüğe iyilikle karşılık verebilen, ilimle irfanla muhatabına muamelede bulunan kişidir.

Câhiliye dönemindeki kullanımına dayanarak cehlin barbarlığa, hilmin ve ilmin ise medeniliğe tekabül ettiği söylenebilir.⁵⁹ Hilm pasif bir özellik değildir. Aksine gücü olduğu halde duygu ve davranışlarını kontrol edebilmek, düşmanını affedebilmek; güçlü bir irade, selim bir akıl ve düzgün bir karakter ister.⁶⁰ Böyle biri kendisini kabalıktan zorbalıktan alıkoyacak güce de sahiptir.⁶¹ Kur'ân'da Allah'ın sıfatlarından biri de el-Halîm'dir. Bu sıfatın genelde el-Ğafur ismi ile anılması dikkat çekicidir.⁶² Allah merhametlidir, kullarını affeder; ama bu, arka planında güç ve kudreti barındıran hikmetli bir affetmedir. Onun için hilm, gerisinde cezalandırma imkânını ve gücünü de taşır.⁶³ Hilm zayıflık ve acizlik işareti değil, kudret ve kuvvet işaretidir. Tüm bu özellikleri sebebiyle hilmin vakar ile de çok yakın ilgisi vardır.⁶⁴ Nitekim el- Furkan sûresinde cahillerle karşılaşınca selâm deyip geçen mü'minleri anlatmadan hemen önce bu tavrın arka planındaki vakarın dışı vurumlarından bahsedilmiştir.⁶⁵

2. Cehl Karşısında "Selâm"

Buraya kadar "cehl" ve "hilm" kavramları ile ilgili yaptığımız kısa açıklamaların selâm deyip geçen kişi/kişiler ile bu tavrın muhatabı olan kişiyi/kişileri biraz daha açıklığa kavuşturacağı kanaatindeyiz. Tüm bunlardan sonra karşımıza iki insan tipi çıkmaktadır. İlki kibir ve gururundan Allah'a boyun eğmeyi reddeden, en

59 Çağrıncı, "Cehâlet".

60 Mustafa Çağrıncı, "Hilim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 03 Ocak 2021).

61 Murat Sarıncık, "Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi" Makale » 'Selm' ve 'Cehl' Kelimeleri Üzerine" (1997), 16.

62 el-Bakara 2/225, 235; Âl-i İmran 3/155; en-Nisâ 4/12 vd.

63 Mustafa Akman, *Kur'ân'da Cehâlet-Câhil-Câhiliyye* (İstanbul: Buruç Yayınları, 2005), 68.

64 İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan.*, 243.

65 el- Furkan 25/63.

ufak kızgınlık anında îtidalini yitirip kendine hâkim olamayan zorba, kaba, düşünme gücü zayıf, aklıyla değil duygularıyla, ihtiraslarıyla hareket eden, zihni körleşmiş, tüm bu sıfatları onu kendi gibi inanıp düşünmeyenlere zulmetmeye, onlara laf atıp sataşmaya götüren câhil. İkincisi ise bu câhilin/câhillerin câhillikleri ile câhilleşmeyen, duygularını, kör ihtiraslarını frenleyip, ne olursa olsun sakın kalmasını bilen, karşı tarafı alt edebilecek güç ve kudreti olduğu halde onlara misli ile karşılık vermeyip, onların derekesine düşmeyecek kadar vakar sahibi ve tüm bu hasletleri onu, kendi gibi inanmayanlara saygı gösterip, onların selametini sağlamaya, onlara selâm deyip geçmeye itecek halîm mü'min.

Böylece “*Rahman’ın has kulları yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Câhiller onlara laf attıkları zaman ‘Selâm’ der (geçer)ler.*”⁶⁶ ayetinde anlatılan mü'minlerin tavırları netleşmeye başladı diyebiliriz. Câhiller câhilliklerini, mü'minlere sataşmak sureti ile onlara zulmederek davranışa dönüştürürken, bunlara mukabil hilmin en göze çarpan davranış tarzlarından biri olan vakara sahip Rahmân’ın has kulları, yeryüzünde tevazu ile yürürler, bu tevazu ve hilmlerinin neticesinde, onlara selâm der geçerler. Onlarla münakaşaya girmeye tenezzül etmezler. Bilakis iyilikle mukabelede bulunurlar.⁶⁷ Aslında bu ayette geçen Rahman’ın kulları ve câhiller iki ayrı kişilik ve hayat modelini temsil etmektedir denilebilir.⁶⁸ Bir yanda Rahmân’ın kulları teenni ile davranır, mağrur ve kibirli değildir. Öte yanda kaba, kibirli, aklını kullanamayan câhil bulunur. Mü'minler etraflarına rahatsızlık vermezler, muhataplarına emniyet ve güven duygusu telkin ederler. Kendini bilmezler laf atarsa, selâmetle neticelenecek sözler söylerler.⁶⁹ Kötü söz ve davranışta bulunanlara benzeri şekilde karşılık vermezler tahammül ederek

66 el-Furkan 25/63.

67 Ebü'l-Hasan Mukatil b Süleyman b Beşir Mukatil b Süleyman, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*. (Kahire: [Kahire]: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1980), 3/239.

68 Seyyid Ebü'l-A'la Mevdudi, *Tefhimü'l-Kur'an: Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, ed. Ali Bulaç, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 3/569.

69 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Türkçe Tefsir*. (İstanbul: Eser Kitabevi, 1942), 5/370.

doğru ve hayır söz söylerler.⁷⁰ Bir nevi sizinle işimiz olmaz, mütareke yapıyoruz sizden uzak duruyoruz derler.⁷¹

Câhiller, mü'minlere laf atmaktadır ancak Allah onların sözlerini "lağv/boş söz" adlandırmaktadır. "Boş sözü işittikleri vakit ondan yüz çevirirler ve 'bizim işlerimiz bize sizin işleriniz de size. Selâm olsun size. Biz câhillere istemeyiz' derler."⁷² Buradaki "lağv" kelimesi zulüm, kötü söz, eza, şirk manalarına gelebilir.⁷³ Lağv, mesnedi olmayan boş sözdür.⁷⁴ "Kâfirler: "Bu Kur'ân'ı dinlemeyin, (okuma süresi) içinde gürültü yapın. Umulur ki böylece siz gâlip olursunuz." dediler."⁷⁵ âyeti bağlamında lağv kelimesi Kur'ân'ın anlaşılmasında için koparılan yaygara, bu maksatla söylenen her türlü söz, girişilen eylem olarak anlayabiliriz.⁷⁶ Bu durumda kafirlerin bu tavrının inanç ve ibadet hürriyeti ile ilgisi kurulabilir. Zira vahyin muhatapları Kur'ân'ı dinlerken ondan etkilenip inanabilirler, inananlar da söylenenlere kulak verip âyetlerin gereklerine itaat etmek isteyebilirler. Âyetten anlaşıldığına göre kâfirler tüm bunları "lağv" ile engellemeye çalışmakta, böylece, inanç hürriyetini çiğneyip, bu hakkı insanlardan mahrum etmektedirler. Bu tavır tam olarak yukarıda tavsif etmeye çalıştığımız câhil insanın özellikleriyle uyusmaktadır. Câhil zorbalığı ile inanç hürriyetini de engeller. Zorbaca tavırlar takınan bu insanların karşısında din ve vicdan hürriyetine saygıları olan mü'minler vardır ve câhillerin bu halleri onları saldıırıya geçip misliyle mukabele etmeye götürmez.⁷⁷ Mü'minler onlardan güzel bir surette yüz çevirirler. Onlar bu yaygaraya kulak vermezler, boş lafları konuşanlara katılmazlar, bâtil sözlere dalanlara görünce; "Bizim iyi davranışlarımız halimlikten ibaret işlerimiz

70 İbn Keşîr, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azim*, 10/321.

71 ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakaiki't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuhi't-te'vil = el-Keşşaf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuhi't-te'vil.*, 3/99.

72 el-Kasas 28/55.

73 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5/374.

74 Seyyid Kutub, *Fizılâl-il-Kur'an*, çev. M.Emin Saraç vd. (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1979), 10/562.

75 Fussilet 41/26.

76 Karaman vd., *Kur'ân Yolu : Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/704.

77 Taberi, *Câmiü'l-beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân.*, 11/33.

*bize, sizin boş sözden, ahmaklıktan, cahillikten ibaret işleriniz size” derler.*⁷⁸

İnsanlığa önder olarak gönderilen peygamberlerden Hz. İbrahim’in de inanmayan babasına karşı tutumunun son derece halîm olduğunu görüyoruz. Zaten Kur’ân’da hilm sıfatı Hz. İbrâhim ile kullanılmış ve Allah O’nu halîmlikle tavsif etmiştir.⁷⁹ Bu durumda Hz. İbrâhim babasına şöyle demiştir: “*Selâm sana! Senin için Rab-bimden af dileyeceğim şüphesiz o beni nimetiyle kuşatmıştır.*”⁸⁰ Hz. İbrâhim, hilmi ile nasihat etti, nasihatın fayda vermediğini görünce vakarı ile oradan mesajını da vererek ayrıldı.⁸¹ Babasının tüm ezasına rağmen kendisinden ona bir zarar vermeyeceğini ifade etmiş oldu.⁸² Hatta Hz. İbrahim, babasını affettiği gibi Allah’tan da babası için af dileyecek⁸³ kadar halim bir tavır sergilemiştir. Bir anlamda kötülüğe karşı iyilikle mukabelede bulunmuştur.

Câhillerin tüm bu câhillikleri karşısında Allah’ın emri ise şudur: “*Şimdilik sen onları hoş gör ve ‘size selâm olsun’ de, yakında bilecekler.*”⁸⁴ Burada istenen selâm ve tahiyyede bulunmak değil, aksine onların şeytânî işlerinden uzaklaşıp, İbrâhim (a.s)’ın sözü gibi bir nevi ültimatı vermektir.⁸⁵ Bir anlamda bu ayetler şirk ve hatalarında ısrar edenleri, hakkı inkara şartlanmışlarsa kendi hallerine bırakmayı, onların kaba davranışlarına aldırılmayı salık vermektedir. Allah, zorbalıkla ve düşüncesiz davranan câhillere karşı nasıl bir tavır takınılacağını izah etmektedir. Çünkü cahiller hilm ve akıllarıyla değil, tamamen cehl ve tekebbürleriyle mü’minleri hafife almakta, onlara tepeden bakmaktadırlar.⁸⁶ Hilm, vakar ve itidal-

78 Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*. (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1997), 10/310.

79 Hûd 11/75.

80 Meryem 19/47.

81 ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakaiki’t-tenzil ve uyuni’l-ekavil fi vücuhî’t-te’vil = el-Keşşaf an hakaiki gavamizi’t-tenzil ve uyuni’l-ekavil fi vücuhî’t-te’vil.*, 2/513.

82 İbn Kesîr, *Tefsirü’l-Kur’ani’l-Azîm*, 9/253.

83 Meryem 19/47.

84 ez-Zuhruf 43/89.

85 Süleyman, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman.*, 3/807.

86 Sarıçık, “Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi» Makale ‘Selm’ ve ‘Cehl’ Kelimeleri Üzerine” (1997), 20.

le harekete yansırken; cehl istikbarla sonuçlanmaktadır.⁸⁷ Rahman'ın kullarına kabalıkla yaklaşan cahillerle, tartışma zemini bulmak mümkün olmadığı için, onlardan en güzel şekilde uzaklaşmak gerekmektedir.⁸⁸

Bazı müfessirlere göre ise ez-Zuhrûf Suresinin 89. ayeti ve el-Furkân Suresinin 63. ayeti seyf ayeti ile (et-Tevbe 9/5) nesh edilmiştir.⁸⁹ Mesela Taberi, ez-Zuhrûf suresi 89. ayeti şöyle tefsir etmiştir: "Allah Teâla Nebisine onları önce hoş görmesini emretti sonra onları tehdit etmeye başladı. Ve şöyle dedi: 'Yakında bilecekler' onlar küfürlerinden dolayı bela, gözdağı ya da azaba maruz kalmıyorlardı. Sonra Allah bu ayeti nesh etti ve peygamberine onları öldürmeyi onlarla savaşmayı emretti."⁹⁰ Ayrıca Ferrâ da el-Furkân Suresi 63. ayeti savaş emredilmeden önce ehl-i Mekke, Müslümanlara dil uzatıp ağır hakaretlerde bulunurlarsa onları güzel bir üslupla reddetme olarak anlamıştır.⁹¹ Ne var ki bu tip ayetlerin nesh edilmesi için geçerli bir neden görmemekteyiz. Zira kendini bilmez bir kişiye hilm ile davranmak, ahmak kimseye aldırnamak dinen güzel kabul edilen bir davranıştır. Bu ayetlerin nesh edilmiş olduğunu varsayarsak gayrimüslimlerle iyi geçinmeyi emreden ayetleri nereye koyacağız? Mesela "Allah sizi din konusunda sizinle savaşmamış sizi yurtlarından da çıkarmamış kimseleri iyilik etmekten, onlara adil davranmaktan menetmez. Şüphesiz Allah adil davrananları sever."⁹² Bu âyette Allah ötekine nazik davranmayı, onlarla iyi geçinmeyi ön görmüş ve onlardaki inanma potansiyeline dikkat çekmiştir. Allah insanların İslam fitratı üzerine yaratmıştır. Mayasında inanma olan bir insan, iman etme potansiyelini içinde taşır. Selâm deyip geçme tavrı da bu potansiyeli göz önünde tutmanın bir ifadesidir denilebilir.

87 İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan.*, 176.

88 Akman, *Kur'an'da Cehâlet-Câhil-Câhiliyye*, 110.

89 İbn Keşîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*, 3/499.

90 Taberi, *Câmiü'l-beyân fi Tefsiri'l-Kur'an.*, 22/106.

91 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b Ziyad b Abdullah ed-Deylemi Ferra, *Meani'l-Kur'an* (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1980), 2/372.

92 el- Mümtehin 60/8.

İşte mü'minlerin, genelde tüm insanlarla, özelde farklı inanç mensuplarıyla iletişim kurarken muhafaza etmeleri gereken hilm vasıfları "selâm deyip geçme" tavrıyla ete kemiğe bürünmekte, davranış kalıbına dönüşmektedir. Kendisine laf atan cahillere selâm deyip geçen mü'min, karşısındakinin kötülüğüne iyilikle mukabele ederek onun vicdanını harekete geçirebilmekte, onun yaptığı davranışı sorgulamasına zemin hazırlayabilmektedir. Böylelikle karşı tarafın iç muhasebe yapmasına, içindeki inanma potansiyelini harekete geçirmesine imkân sağlamaktadır.

3. Nüzul Döneminde Farklı İnanç Mensupları Özelinde "Öteki" nin Konumu

Kur'an'ın nâzil olduğu dönemde, Mekke'de, müşrik Araplar çoğunluğu oluşturan güçlü bir topluluktu.⁹³ Yahudi ve Hristiyan grupları temsil eden Ehl-i Kitap ise bu dönemde Mekke'de yok denecek kadar az sayıdaydılar.⁹⁴ Dolayısıyla Ehl-i Kitap ile doğrudan ilişkiler Medine'ye hicret ile başlamıştır.⁹⁵ Bu her iki grubun da vahye, davete karşı tutum ve tavırları farklı olmuştur. Bu tutumları, onların güçleri, inançlarıyla olduğu kadar içinde buldukları sosyal yapıyla büyük oranda ilişkilidir.⁹⁶ Mekkî surelerin büyük bölümü, müşriklerin İslâm'a daveti ve onların konumlarıyla ilgili âyetleri kapsamaktadır.⁹⁷ Mekkî sûrelerde münafıklardan ise neredeyse hiç söz edilmemiş, onların komploları dile getirilmemiştir.⁹⁸ Zira bu dönemde çoğunluk ve gücü elinde bulunduran kişiler Müslümanlar değildi. Dolayısı ile sırf menfaatleri ve nüfuzlarını artırmak için inanmış görünen münafık sınıfının ortaya çıkmasına neden olacak bir ortam mevcut değildi. Bunun için bu dö-

93 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1990), 1/19.

94 Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, 1/24.

95 M. Said Ramazan el-Buti, *Fıkhü's-siyre: Peygamber (a.s.)'in Uyguladığı İslam.*, çev. Ali Nar - Orhan Aktepe (İstanbul: İslami Edebiyat, 2002), 191.

96 Mehmet Okuyan, Mustafa Öztürk, "Kur'an Verilerine Göre 'Öteki'nin Konumu", 177.

97 Sami Kılınçlı, "Mekkî Surelerde Mü'minlerin Ehl-i Kitap İle İlişkileri", *Bilimname* 1/22 (2012), 251-273.

98 Muhammed İzzet b Abdülhadi b Derviş Derveze, *Kur'an'a Göre Hazreti Muhammed'in Hayatı.*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1989), 2/176.

nemde münafıkların varlığından zaten bahsedemeyiz. Öte yandan Mekke'de inen ayetler doğrudan müşriklerin dışındaki inançarı hedef almadığı için İslam'a müşrikler kadar cephe almadılar.

Hız. Peygamber ilk vahiyyle birlikte yaklaşık üç yıl en yakın bulunduğu ve güvendiği kişilere gizli çağrıda bulunmuştur. Bu dönemde davet faaliyetleri açıktan yapılmadığı için pek fazla olumsuz tepki söz konusu olmamıştır.⁹⁹ Ancak yaklaşık üç yıl süren gizli davetin ardından nazil olan "(Öncelikle) En yakın hısımlarını uyarıp korkut"¹⁰⁰ âyetleri ile vahyin açığa vurulması emredilmiş ve Medine'ye hicrete kadar devam edecek olan zorlu dönem başlamıştır.¹⁰¹ Davete ilk tepkiler Hız. Peygamber'in yakın akrabası ve çevresinden gelmiştir diyebiliriz. Açıktan davetin başlamasıyla farklı yaş, inanç ve konumdaki kişiler bu davete icâbet ettiler.¹⁰² Müslümanların sayısının artması ve yeni dinin bâtil inanç ve gelenekleri yerle bir eden söylemleri Mekke'de özellikle eşrafı ve liderleri rahatsız etti.¹⁰³ Ve yeni din yalanlanmaya, engellenmeye başlandı. Müslümanlar da maddi manevi baskılara maruz bırakıldılar.¹⁰⁴ Ancak Hız. Ömer ve Hız. Hamza'nın ihtidalarıyla bu hareket güçlenmeye başlamıştır.¹⁰⁵ Yeni dinin söylemleriyle menfaatleri zedelenen Mekke eşrafı geleneklerine daha sıkı bağlanmış, bâtil inanış ve alışkanlıkları reddeden bu harekete karşı her geçen gün daha şiddetli bir şekilde karşı çıkmışlardır.¹⁰⁶ Zira o dönemde liderlerin varoluşları, güçleri ve statüko tümüyle geleneklere bağlıdır. Onlar da konumlarını muhafaza için çareyi inanlara sataşmakta, onlarla dalga geçmekte hatta onlara işkence etmekte bulmuşlardır.¹⁰⁷ Yalanlayanlar, hareketin gittikçe yaygınlaştığını görünce uzlaşma

99 Derveze, *Kur'an'a Göre Hazreti Muhammed'in Hayatı.*, 2/178.

100 eş-Şuara 26/214,215.

101 Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, 1/114.

102 el-Buti, *Fıkhü's-siyre*, 60.

103 Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, 1/115.

104 Derveze, *Kur'an'a Göre Hazreti Muhammed'in Hayatı.*, 2/175.

105 Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, 1/103.

106 Derveze, *Kur'an'a Göre Hazreti Muhammed'in Hayatı.*, 2/176.

107 İsmail Pırlanta, "Müşriklerin Hız. Peygamber'e Takındıkları Tavırlar -Ebû Süfyan Örneği-", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2018), 77.

yoluna başvurdular, eleştirileri yumuşatıp ortak bir zeminde buluşmayı planlandılar.¹⁰⁸ “Onlar istediler ki, sen yumuşak davranasın da onlar da sana yumuşak davransınlar.”¹⁰⁹ Müşrikler İslâm davasından, tek ilah iddiasından vazgeçmesi halinde Hz. Peygambere çeşitli mal, mevki, liderlik tekliflerinde bulunsalar da Allah Resulü bunları kesin bir tavırla reddetti.¹¹⁰ Hz. Peygamberin davasından vazgeçmeyeceğini anlayan müşrikler inkârın ve işkencenin dozunu her geçen gün biraz daha arttırdılar.¹¹¹ Söz münakaşasına girip, Hz. Peygamberi yalanladılar, onu delilikle¹¹², cinlere karışmışlıkla¹¹³, şairlikle¹¹⁴ itham ettiler. Kutsal mesajı da uydurma¹¹⁵ ve eski-lerin masalları¹¹⁶ olarak nitelendirdiler. Bunların dediklerine karşı Allah, Rasûlüne sabretmesini ve onlardan güzel bir suretle ayrılmasını emretti.¹¹⁷ Müşrikler Hz. Peygamber’i davasında azimli ve kararı buldular. Sonuçta müşriklerle aradaki uçurum da büyümüş, müşrikler bildiklerini okumaya, tavırlarında inat etmeye başlamış, çirkin emelleri ve kibirleri sebebiyle hile ve tuzaklara başvurmuşlardır.¹¹⁸ Ayrıca sosyal ve ekonomik boykotlar uygulamışlardır.¹¹⁹ Özetlemek gerekirse Mekke dönemini vahye ve Müslümanlara karşı takınılan tavır açısından ele aldığımızda, ortaya şu tablo çıkmaktadır: İnanmayanlar, Müslümanlarla kibirli bir şekilde alay etmiş, onlara işkence yapmışlardır. İnananlara karşı yaptıkları maddi ve manevi boykotlarla caydırma politikası uygulamışlardır. Buna karşın Müslümanları yollarından alıkoymayı başaramamışlardır. Kur’ân’ın ise Mekkî surelerde genel üslubunun yumuşak olduğu dikkat çekmektedir. Müşriklerin yalanlamaları ve eleştir-

108 el-Buti, *Fikhü’s-siyre*, 90.

109 el-Kalem 68/9.

110 Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, 1/113.

111 Derveze, *Kur’an’a Göre Hazreti Muhammed’in Hayatı.*, 2/180.

112 Sebe’ 34/43.

113 el-Hicr 15/16.

114 el-Enbiyâ 21/45.

115 el-Furkân 25/4; Yûnus 10/38; Hûd 11/13; et-Tûr 52/33 vb.

116 el-Enfâl 8/31; el-Furkân 25/4,5

117 el-Müzemmil 73/10,11.

118 el-Buti, *Fikhü’s-siyre*, 95.

119 Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, 1/114.

meleri karşısında onlara davetin; sevdirmeye, beğendirmeye yönelik bir üslupla yapıldığı görülmektedir.¹²⁰ Bununla birlikte bu dönemde gelişen olaylar ile uyumlu olarak ayetlerin üslubunda gittikçe bir katılık ortaya çıktığı, bu sertliğin giderek arttığı ve esneklik özelliğinin gittikçe azaldığını gözlenmektedir.¹²¹ Allah Resulü bu dönemde çeşitli sınıflara mensup topluluklarla ilişki kurmuş, bu ilişkiler bazı durumlarda yumuşak bazı durumlarda ise sert olmayı gerektirmiştir.¹²²

Medine'ye hicretle birlikte ise Ehl-i kitapla ilişkiler önem kazanmıştı zira nüfusun önemli bir kısmını Yahudiler oluşturmaktaydı. Bununla birlikte Hristiyanlar da sayısı az olsa da mevcuttu.¹²³ Hz. Peygamber hicretin akabinde Yahudilerle Medine Vesikasını imzalayarak sosyal barış ve siyasi birliği sağlamak istemiştir.¹²⁴ Her ne kadar Hz. Peygamber ortak sorumlulukları omuzlayan farklı inanç gruplarıyla bir toplum oluşturmayı hedeflemişse de Yahudilerin anlaşma şartlarını ihlal etmeleri ile barış ortamı bozulmuştur.¹²⁵ Müslümanlar çeşitli anlaşmalar yaparak, karşılıklı barış dönemleri oluşturarak gayrimüslimlerin varlığını tanıyarak kendilerini onlara tanıtmak için ortamlar oluşturmuşlardır.¹²⁶ Mü'minler anlaşmalara sadakat göstermesine rağmen, öteki taraftan aynı sadakati her zaman görememişlerdir.¹²⁷ İşte gayrimüslimlerin anlaşmaları ihlal etmeleri, Müslümanlara hakaret edip zulmetmeleri, onlara saldırmaları, mü'minlerin düşmanlarıyla iş bir-

120 Derveze, *Kur'an'a Göre Hazreti Muhammed'in Hayatı.*, 2/187.

121 Fethi Ahmet Polat, "Mekkî Sürelerde Müşriklere Yönelik Eleştirel Dil", *Kur'ân Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu* (Kur'ân Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu, Çorum, 2018), 149.

122 el-Buti, *Fıkhü's-siyre*, 93-95.

123 Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, 1/175.

124 el-Buti, *Fıkhü's-siyre*, 195.

125 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 185.

126 Fatma Asiye Şenat Kazancı, "Kur'an Bağlamında Gayr-i Müslimle İletişimin Temel Adımları", *Marife* 9/1 (31 Mayıs 2009), 217.

127 el-Buti, *Fıkhü's-siyre*, 197.

liği yapmaları, mü'minleri yurtlarından çıkarmaları durumunda gayrimüslimlerle savaşmak Kur'ân'da mübah görülmüştür.¹²⁸

Şuna dikkat çekmek gerekir ki Hz. Peygamber'in yaşantısında da görüldüğü gibi savaş ancak zorunlu durumlarda başvurulacak geçici bir hal iken kalıcı olan barış olmuştur.¹²⁹ Gayrimüslimlerle ilişkilerin barış atmosferi içerisinde olmasının öncelikli olduğu vurgulanmıştır.¹³⁰ Mü'minlerin karşı tarafın anlaşmaları ihlal etmesi durumunda meşru müdafaa yapmaları, düşmana yardım ve yataklık edenleri cezalandırmaları için savaşmasına müsaade edilmiştir.¹³¹ Ve bu savaşlarda bile amaç insanları öldürmek değil her iki tarafın da en az zayıyla savaştan çıkmasını sağlamak, düşmana galip gelmek olmuştur.¹³² Mü'minler barış döneminde olduğu kadar savaş döneminde de insan haysiyetini zedeleyecek, onların mukaddes değerlerini aşağılayacak tavır ve tutumlardan uzak olmuşlar, bu ahlakî bilinci zihinlerinden çıkarmadan hareket etmişlerdir.¹³³ Gayrimüslimlerle kavgaların savaşa dönüştüğü durumlarda bile her zaman masumlar korunması, savaşa karışmayanlara, kadınlara, çocuklara, evlerine yahut mabetlerine kapanmış kimselere zarar verilmemesi İslam dinince mü'minlerden istenmiştir.¹³⁴ Ayrıca karşı taraf barışa yanaşırsa mü'minlerden beklenen tavır da barışa yanaşmak olmuştur.¹³⁵

Hicret sonrası nüzul döneminde Kur'ân, Ehl-i kitaba yumuşak bir üslup kullanmış, bu zümreye ön yargısız davranılmasının ze-

---

128 et-Tevbe,9/12,13,14.

129 Mehmet Paçacı, "Kur'ân'da Ehl-i Kitap Anlayışı", *Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar*, ed. Abdurrahman Küçük- Mehmet Aydın (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2004), 52.

130 el-Ankebût 29/46; el-Enfâl 8/61.

131 el-Enfâl 8/58; et-Tevbe 9/12.

132 Yusuf Çelik, "Hz. Peygamber Döneminde Müslüman-Ehl-i Kitap Arasında Kurulan Sosyal İlişkiler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (30 Eylül 2005), 135.

133 Kazancı, "Kur'an Bağlamında Gayr-i Müslimle İletişimin Temel Adımları", 219.

134 Saffet Köse, "Cihad Şiddete Referans Olabilir mi?" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9 (2007), 37-70.

135 el-Enfâl 8/61.

mini hazırlanmıştır.¹³⁶ Bu yumuşak üslubun temelinde ilahî kaynaklı geleneklerden geldikleri için ortak bir noktada buluşma beklentisi olduğu söylenebilir.¹³⁷ Ancak Yahudilerin başta anlaşma maddeleri olmak üzere sözlerini tutmamaları,¹³⁸ Mekke müşrikleriyle iş birliği yapmaları¹³⁹ ayrıca aşırı dînî söylemleri¹⁴⁰ nedeniyle ayetlerin üslubunda da sertleşme gerçekleşmiştir.¹⁴¹ Mü'minler hakarete, kötülüğe ve şiddete maruz kalmadıkça münasebetlerin temelini iyilik konmuştur.¹⁴² Zira mü'minlerin inançlarına saygı duydukları ve onları yurtlarından çıkarmadıkları sürece inanmayanlara iyilik yapılması ve onlara adaletle muamelede bulunulması tavsiye edilmiştir.¹⁴³ Kur'ân insanlar arasındaki en temel asgari müşterek olarak insan olma niteliğinin önemini vurgulamış, bu cümleden olmak üzere farklı inanç mensuplarına ikram etmek, onlara iyilikte bulunmak doğal ve gerekli görülmüştür.¹⁴⁴ Ehl-i şirkten daha farklı bir grup olan Ehl-i kitapla ilişkilerde Hz. Peygamber ortak değerlere vurgu yapmış, onları aralarında aynı olan kelimeye davet etmiş,¹⁴⁵ kendisinin türedi bir peygamber olmadığını,¹⁴⁶ eski hak dinlerdeki peygamber geleneğinin son halkası olduğunu dile getirmiştir. Allah tarafından Ehl-i kitabın kutsallarına hakaret etmek de yasaklanmıştır.¹⁴⁷ Hz. Peygamber'in Yahudilerle imzaladığı Medine Vesikası ile onlara din ve vicdan özgürlüğü

---

136 Bayram Köseoğlu, "Kur'ân'ın Nüzulü Döneminde Ehl-i Kitapla İlişkilerin Kur'ân Metinlerine Yansımaları", *Diyanet İlmî Dergi* 48/4 (2012), 90.

137 Âl-i İmrân 3/64.

138 el-Enfâl 8/56-58.

139 Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, 1/868.

140 el-Bakara 2/111-113; en-Nisâ 4/156-158; el-Cuma 62/6-8 vd.

141 Mehmet Okuyan, Mustafa Öztürk, "Kur'an Verilerine Göre 'Öteki'nin Konumu", 178.

142 Köse, "Cihad Şiddete Referans Olabilir mi?", 60.

143 el-Mümtehine 60/8.

144 Çelik, "Hz. Peygamber Döneminde Müslüman-Ehl-i Kitap Arasında Kurulan Sosyal İlişkiler", 135.

145 Âl-i İmrân 3/63.

146 el-Ahkâf, 46/9.

147 el-En'am 6/108.

tanımış, can, mal ve ırzlarının güvenliğini teminat altına almıştır.¹⁴⁸

Kur'ân'ın nâzil oluşuyla birlikte gerek müşriklerce gerekse Ehl-i kitap tarafından yeni vahye karşı takınılan olumlu/olumsuz tavirlara kısaca değinerek, o günkü toplumda öteki ile iletişimin yapısının resmini ana hatlarıyla çizmeye çalıştık. Câhiliyye toplumu olarak da adlandırılan Kur'ân öncesi Arap toplumunu zihnimizde canlandırdıktan sonra "selâm deyip geçme" tavrının, "öteki" ile iletişimde önemini vurgulamaya çalışacağız.

4. İslamî Hoşgörü ve "Selâm" Kavramı

İnsanların farklı renk, din, dil ve cinsiyette yaratan Allah Teâlâ, farklı inanç mensuplarının varlığına bizzat kendisi izin vermiştir. "Eğer Allah dileseydi hepinizi tek bir ümmet yapardı"¹⁴⁹ ayeti bunun bir delilidir. Allah insana seçme hürriyeti vererek kararlarının sonuçlarından onu mesul kılmıştır. İnsan seçtikleriyle ve tercihleriyle imtihanadadır. Doğru inancı seçmesi için akıl ve irade ile donatılan insan hak yolu seçerse mükafatlandırılacağı gibi yanlış tercihler yapıp hevasına uyarsa bunun karşılığını da alacaktır.¹⁵⁰ Allah, aynı kaynaktan geldiği halde zaman içerisinde farklı bir yapıya bürünen İslam'dan önceki dinleri de kendi indikleri dönem içerisinde hak din olarak kabul etmiştir. Kur'ân'ın nüzulünden sonraki dönemde ise bu dinleri birer vâkıa olarak tanımıştır. Kur'an'da İslâm'ın, önceki hak dinlerin devamı olduğu,¹⁵¹ bu dinlerin birbirleriyle bağlantılı olduğu, Kur'ân'nun önceki kitapları doğrulamak için indirilen bir kitap olduğu belirtilmiştir.¹⁵² Allah, Ehl-i kitap ile müşterek değerlerde buluşup onlarla –mesela Allah'ın varlığını tasdik gibi- ortak paydalarda birleşebileceğini işaret etmiştir.¹⁵³ Allah'ın varlığını tasdik etmek gibi inkar etmek de kesin ve iman

148 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 518.

149 el-Mâide 5/48; Hûd 11/118; en-Nahl 16/93 vb.

150 Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir = Mefatihü'l-gayb*. (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 4/301.

151 Âl-i İmrân 3/3,4.

152 el-Mâide 5/48; el-Enbiyâ 21/25; el-Hac 22/78 vb.

153 Âl-i İmrân 3/64.

mahiyetinde bir gerçeklik ifade eder.¹⁵⁴ Buna göre Allah, inanmayanların varlığını da bir realite olarak kabul etmiştir. Kısaca Kur'an, İslâm dışındaki inançları birer olgu olarak tanımıştır, onları dışlamamış ve onlarla ilişki kurulabileceğini ifade etmiştir.

Her ne kadar Allah kimsenin inanmasına muhtaç olmasa da kullarının inkâr etmesine de razı olmayacak kadar merhametlidir.¹⁵⁵ Allah'ın öngördüğü şey inanmaktır ancak O, inanmayanları inanmaları noktasında herhangi bir baskıya maruz bırakmamıştır, onları inançları konusunda hür bırakmıştır.¹⁵⁶ Zaten sınanma için yaratılmış insan¹⁵⁷ ancak inanma konusunda hür olduğu, seçme hakkına sahip olduğu bir durumda tam olarak sınanabilir. Zira inanmaya zorlanan kişilerde baskıdan ve korkudan kaynaklanan 'görünüşte iman etme' durumu hâsıl olabilir ki bu da nifakı, dolayısıyla İslam ile bağdaşmayan bir durumu ortaya çıkarabilir. Bunun için Allah, başta peygamberlerine olmak üzere insanlara yalnız tebliğ etmelerini emretmiş, tebliğcileri inanmayanlar üzerine zorba kılmamıştır.¹⁵⁸ Tüm bu Kur'ânî emirlerden dolayı bilinçli bir Müslüman hiçbir gayrimüslime dinini zorla kabul ettirme gayesi gütmemez. Kılıç zoru ile iman ettirme, İslâm'ın prensipleriyle asla bağdaşmaz, dolayısıyla savaş, dini tebliğ etme vesilesi olarak kullanılamaz.¹⁵⁹ Savaş, Kur'ân'da anlaşmaya sadakatsizlikte bulunanlarla, düşmana yardım edenlerle mücadele etmek, meşru müdafaa için emredilmiş bir ara formüldür.¹⁶⁰ Bu durum da gösteriyor ki savaşın nedeni karşı tarafın inancıyla değil, Müslümanlara karşı olan tavrı ile ilgilidir.¹⁶¹ Savaş aşamasına gelene kadar öngörülen hep iyiliğin, hoşgörünün merkezde olduğu bir iletişim olup, savaş

154 Hayati Hökekleli, *Din psikolojisi*. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 204.

155 ez-Zümer 39/7.

156 el-Bakara 2/256.

157 el-Mülk 67/2.

158 Kâf 50/45; el-Gâşiye 88/21-26

159 Asim Öztürk, *İslam Savaş Hukukunun Kökenleri: Kur'an ve Sünnette Savaş* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 85.

160 Yasin Yılmaz, "Cihad Kavramı ve Hz. Peygamber'in (Sav) Mekke ile Medine'deki Uygulamaları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 11/22 (2013), 295.

161 Köse, "Cihad Şiddete Referans Olabilir mi?", 55.

durumunda bile Müslümanlardan insanların onurunu zedeleyecek durumlardan kaçılmaları emredilmiştir.¹⁶² Hatta savaşta emân dileyenlere bile niyetinin üzerine gidilmeksizin emân verilmesi istenmiştir.¹⁶³ Bu durum ise farklı inançta olmanın savaş sebebi olmadığına göstergesidir.¹⁶⁴ Aslında savaşta da barışta da Allah'ın kullarına emrettiği davranış kalıpları farklı inanç mensuplarına ders alabilme, düşünme ve sorgulama imkânını sunmaktadır.

Allah bir yandan kendisinin de mü'minlerin de düşmanı olanları dost edinmemeyi,¹⁶⁵ onlara sevgi göstermemeyi emretmiştir. Diğer yandan da mü'minlerle dinleri konusunda savaşmamış, onları yurtlarından çıkarmamış kimselere de iyilik etmekten, onlara âdil davranmaktan menetmemiştir.¹⁶⁶ Bu şekilde yaşamak toplumun huzurunu kaçırmayacağı gibi, âdil davranışları ve güzel hasletleriyle mü'minler İslam'ı, gayrimüslimlerin de bulunduğu bir ortamda temsil edeceklerdir. Bu güzel temsilleri ile inanmayanların zihnine soru işareti bırakma imkânını elde etmiş olacaktırlar. Öteki ile ilişkide her ne kadar Kur'an'ın öngördüğü davranış tarzı hoşgörüyü, saygıya, iyiliğe dayansa da¹⁶⁷ her zaman ilişkiler barış içerisinde gelişmemiş iki taraf arasında birtakım sürtüşmeler, çatışmalar, savaşlar meydana gelmiştir. Hoşgörünün kapıları aralayamadığı durumlarda Kur'an başka yollara başvurulabileceğini bizlere öğretmiştir.¹⁶⁸ Düşmana karşı teyakkuz halinde olmak, güç dengesini sağlayarak yine barışa hizmet etmektedir. Zira İslâmî öğretilerde ezmek kadar ezilmemek de esastır.¹⁶⁹ Zulme uğrandığında buna boyun eğmemek, savaşta bile kontrolü kaybetmemek güçlü bir iradenin göstergesidir. Kör ihtiras ve kinle düşmanlık

---

162 Ahmet Akıncı, *İslâm Hukukuna Göre Savaşta Uygulanacak Kurallar* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 72.

163 et-Tevbe 9/6.

164 Köse, "Cihad Şiddete Referans Olabilir mi?", 51.

165 en-Nisâ 2/144; el-Mâide 5/51.

166 el-Mümtehine 60/8.

167 en-Nahl 16/125.

168 el-Enfâl 8/60.

169 Akıncı, *İslâm Hukukuna Göre Savaşta Uygulanacak Kurallar*, 15.

beslemenin yerine teyakkuz halinde bir düşmanlık aşırılıklardan da koruyan bir mekanizmadır.¹⁷⁰

Geçmişte olduğu gibi bugün de Müslümanlar farklı din mensuplarıyla çeşitli vesilelerle bir araya gelmekte, birlikte yaşamaktadırlar. Günümüzde artan iletişim ve ulaşım araçlarıyla ilgili gelişmeler, savaşların ardından baş gösteren mülteci hareketliliği, düşük yaşam koşulları, işsizlik gibi nedenlerle kitlesel göçler meydana gelmektedir. Bu göçler farklı ırk, dil ve dinde insanları karşı karşıya getirmektedir.¹⁷¹ Öte yandan günümüzde terör ve şiddet olaylarında dinin bir payının olup olmadığı, dinlerin bir ayrışma sebebi mi yoksa dünya barışına katkı sağlayan olgular mı olduğu tartışılmaktadır.¹⁷² Dolayısıyla farkı inanç ve kültürlerin bir arada yaşadığı günümüzde ötekine karşı hoşgörü ve uzlaşmaya fazlasıyla ihtiyaç duymaktayız. Modern dünyada öteki ile sağlıklı iletişim kurmak için ötekinin varlığını kabul edip ona inanma/inanmama hürriyeti sunan birtakım formüller, sistemler üretilmeye çalışılmaktadır. Ancak bu gayretler farklı inanç sahipleri arasındaki çatışma ve savaşların önünü almayı başaramamıştır.¹⁷³ Çatışmaların savaşa dönüşmesi dinlerin kendi tabiatından kaynaklanmayıp, insanların kendi çıkarlarından kaynaklanmaktadır. İnsanların kin ve nefretleri, hırs ve ihtirasları düşmanlığa dönüşmektedir.¹⁷⁴

Aslında Müslümanlar açısından hoşgörünün, bir arada yaşamının dini temelleri mevcuttur. İslâm'ın ilk dönemlerinden bu yana Müslümanlar farklı din ve inançtan kimselerle bir arada yaşamışlardır. Bu tecrübelerin en önemlilerinden birisi Müslümanların hicret ile ehl-i kitapla karşılaşmalarıdır. "Medîne Vesîkası" ile Hz. Peygamber, Medine'de yaşayan Yahudiler ile Müslümanlar arasında, birlikte barış içerisinde yaşamayı mümkün kılan bir anlaş-

170 Kazancı, "Kur'an Bağlamında Gayr-i Müslimle İletişimin Temel Adımları", 222.

171 Nevzat Kunduraci, "İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Kültürü", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 34 (29 Mayıs 2015), 62.

172 "İslâm Tarihinde Birarada Yaşama Tecrübesi (Asr I Saâdet ve Endülüs Örneği) - İsmail Hakkı ATÇEKEN | Sobiad Atf Dizini" (Erişim 31 Aralık 2021), 42.

173 Kunduraci, "İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Kültürü", 77.

174 Köse, "Cihad Şiddete Referans Olabilir mi?", 56.

ma yapmıştır.¹⁷⁵ Ayrıca karşılıklı heyetlerle yapılan görüşmeler neticesinde Hristiyanlar ve diğer inanç mensupları ile barış anlaşmaları yapılmıştır.¹⁷⁶ Tüm bu girişimlerle Hz. Peygamber'in sulh ortamı sağlayarak karşılıklı iletişimin, hoşgörü ile muhataba yaklaşmanın kapısını araladığını söyleyebiliriz. Hz. Peygamber gayr-i müslimlere inançları konusunda müsamahakâr davranmış bu tavrı kendisinden sonra gelen yöneticilere örnek olmuştur. Bu yaklaşım farklı inanç mensuplarını barındıran Endülüs Emevi Devleti örneğinde de karşımıza çıkmaktadır. Endülüs Emevi devletinde gayr-i müslimlere dinlerini özgürce yaşama imkânı sunulmuş, hatta Müslümanların Endülüs'ü fethinden önce inançlarını yaşama noktasında baskıya maruz kalan Yahudiler bu noktada özgürlüğe kavuşmuştur.¹⁷⁷ Bu örnekleri çoğaltmak elbette mümkündür. Ancak bizim asıl değinmek istediğimiz farklı inanç mensuplarıyla Müslümanların asırlar boyu barış içerisinde yaşamasını sağlayan formüllerden biri olan "selâm" deyip geçme tavrıdır.

Farklı inanç mensupları özelinde öteki ile iletişimde hoşgörü ve müsamahayı esas alan mü'min, karşı taraftan aynı tavrı görmediği durumlarda bile iletişimini kesmez. "Selâm" kadar görünüşte kısa bir mesajla dahi olsa iletişimi devam ettirir. Hatta muhatabın inanan bireyi zorbaca tahkir ettiği durumlarda bile selâm ahlaki sayesinde mü'min hilm ile mu'tedil davranır. Elbette kutsalına hakaret edilen, inancı hafife alınan bir kişinin sakinliğini muhafaza etmesi güçtür. Ne var ki hakikate talib olan Müslüman, câhillerin derekesine inmez ve hakka tabi olmanın yüceliğine uygun bir tarzda davranır. Muhatabını düşündürme ihtimali olan bir selâmlama ile sakince ondan uzaklaşır.¹⁷⁸ Zira mü'min bir kuldun beklenen tavır, ne olursa olsun vakarını muhafaza edip Allah'ın kendisinde görmek istediği meziyetlerle süslenmesidir. Şunu belirtmek gerekir ki, selâm bir zaaf ya da acziyet değil bilakis gücü

175 el-Buti, *Fıkhü's-siyre*, 195.

176 Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, 2/514.

177 Mehmet Özdemir, "Gayr-i Müslümlerin Dini Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüste'ki Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1 (1994), 215.

178 Kazancı, "Kur'an Bağlamında Gayr-i Müslimle İletişimin Temel Adımları", 229.

yettiği halde erdemli davranmayı tercih etmektir. Bize göre bu tavır, şartların savaşı gerektirdiği durumlarda bile kontrolü kaybedip aşırılığa kaçmayı önleyecek bir kalkan gibidir. Ayrıca karşı tarafın alayı, tahkiri ve tahriki karşısında, bu câhillikte bulunanlara sadece 'selâm' diyerek onların zihinlerinde bir soru işareti bırakmaktadır. Yaptığı işleri sorgulayan kişi, belki de 'selâm' diyerek öteki ile iletişimini kesmemiş olan halîm insanlara, böyle vakerli davranmalarının nedenini soracaktır. Böylece halîm/câhil, inanan/inanmayan arasında bir iletişim başlayacaktır ya da gayri müslim bir kişi kendisinin ve mü'minlerin bu tavır ve hareketlerine bakıp, onların –belki de kendisini çıldırtacak kadar– sakin, halîm tavırlarını kaynağını teşkil eden temele; İslam'a ilgi duyacaktır. Bize düşen yalnızca tebliğ etmek olduğuna göre selâm da bu anlamında bir tebliğ görevi görüyor diyebiliriz. Onca lafın altında ezilmeden, yalnız selâm diyerek oradan uzaklaşan mü'min adeta şimdilik gidiyorum, bir kelimeyle bile olsa size karşılık vermek sureti ile iletişimimi tümünden kesmiyorum demektedir. Bu bir tek kelime bir bakıma karşı tarafı iletişime açık tutma halidir. Selâm, kapıyı tamamen kapamayarak muhatabına geri dönebileceği mesajını veren bir çağrıdır.

Bunun yanı sıra selâm müslümanların İslami ve dini sloganı hükmündedir. Allah, son din olan İslam'ı en mükemmel şekilde indirdiği gibi müslümanlar arasında da iletişimin başlangıcında söylenecek mükemmel kodlara sahip olan selâmı müslümanlara nasip etmiştir.

SONUÇ

Barış ve esenlik dini olan İslâm ve İslâm'dan önceki hak dinlerin hepsi, toplum hayatını düzene koyan, hayatı yaşanabilir kılan temel sosyal, ahlâkî ölçüler getirmiştir. Bu ilkelere sıkı sıkıya bağlı kalan insan ve toplumlar kendileri gibi düşünüp, inanmayanlarla bile refah içerisinde yaşamayı başarabilmişlerdir. Sonsuz merhamet ve iyilik sahibi Allah Teâlâ, mü'min kullarından, -kendileri gibi inansın ya da inanmasın- insanlarla ilişkilerinde, iyiliği ve adâleti merkeze almalarını istemiştir. Bu anlamda Kur'ân, kendisine tâbi olanlar kadar tâbi olmayanları da kanatlarının altına almıştır, denebilir.

Öteki ile birbirlerine saygı esasına dayalı yaşayabilme imkânı Kur'ân'da çeşitli şekillerde dile getirilmiştir. İşte farklı inanç özelinde öteki ile sağlıklı iletişim kurmanın ilkelerinden birinin "selâm deyip geçme" tavrı olduğuna inanıyoruz. Merkezinde ferasetten kaynaklı erdemli ahlakın olduğu söz/davranış kalıplarından biri olan 'selâm deyip geçme' tavrı 'öteki' ile ilişkilerimizi düzene koyan kilometre taşlarından biridir. Selâm diyen halîm mümin, inanan insana yaraşır bir şekilde vakûr hareket eder ve câhilliği nedeniyle zorbaca davranan câhillere sekinetle mesaj vermiş olur. Zira mümin iyiliği emredip kötülükten menetmekle me'murdur. Selâm; hakârete, zulme uğradığında bile karşı tarafa hidayet davetiyesi yollayabilmenin asıl tavrıdır. Selâm tavrını sergileyen insan, hidayetini yalnız Allah'ın elinde olduğunu zihninde tutan bilinçli bir bireydir. Kur'ân'da iyiliğin geri tepildiği durumlarda bile zihnimizin bir köşesinde hep 'iyilik' düşüncesinin olması gerektiği vurgulamaktadır. Tüm bu davranış kalıpları, kullarının yanlış yola sapmasına razı olmayan merhamet sahibi Allah'ın, her durumda inanmayan kullarına inanmaları için bir kapı araladığının göstergesidir. Selâm ötekine aralanan iyiliğin, saygının, hoşgörünün kapısıdır.

Ötekinin, laf atarak inanana sataştığı bir durumda, Müslümanın ona 'selâm' deyip geçmesi, bir zaafın değil, üstün bir şahsiyetin, vakarın göstergesidir. Onlarla laf dalaşına girip onların seviyesine

düşmeden, onlarla cahilleşmeden, onlardan yüz çevirmektir. Yalnız bu yüz çevirmek tamamen onlara sırtını dönüp 'ne haliniz varsa görün' manasına gelmemektedir. Zira mü'min, şirk dışında her türlü günahın affedileceğinin, inkâr eden birinin hidayete kavuşma ihtimalinin olduğunun bilincindedir. Ve bu ihtimali kuvvetlendirmek için de câhiller güruhuna 'selâm' der geçer. Ne de olsa bugün câhil olan, yarın halîm olabilir.

Sükûtu, halimliği, vakarı, tevazuu, ferâseti içerisinde aynı anda barındıran selâm kavramı öteki ile iletişimi kesmeden, öteki ile sağlıklı bir şekilde birlikte yaşama imkânını sağlar. Nezaketi kaba güce üstün tutma tavrıdır. Mü'minin en öfkeli anında bile onu dizginleyen bir kontrol mekanizmasıdır. Bu erdeme sahip olan kişi kendini ezdirmeden muhatabını da görmezden gelmeden mesajını verir. Böylece müminin 'selâmı', kelime manasında barış ve esenliği de barındıran 'İslam'a' hizmet etmiş olacak ve mü'min de Rahmân'ın has kullarından olmayı hak etmiş olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Ebû Abdurrahman Halil b Ahmed b Amr Ferahidi Halil b. *Kitâbü'l-ayn*. Bağdad : Dâiretü'ş-Şuun ve's-Sekâfe, 1984.
- Akıncı, Ahmet. *İslâm Hukukuna Göre Savaşta Uygulanacak Kurallar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Akman, Mustafa. *Kur'ân'da Cehâlet-Câhil-Câhiliyye*. İstanbul: Buruç Yayınları, 2005.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul : Yeni Ufuklar Neşriyat, 1997.
- Ayverdi, İlhan. *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük: O - Z = Kubbealtı Lugatı*. İstanbul : Kubbealtı Neşriyat, 2005.
- Bilgin, Beyza. "İslam'da Ötekine Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (01 Nisan 2001), 11-40.
- Buti, M. Said Ramazan el-. *Fıkhü's-siyre : Peygamber (a.s.)'in Uyguladığı İslam*. çev. Ali Nar - Orhan Aktepe. İstanbul: İslami Edebiyat, 2002.
- Cevheri, Ebû Nasr İsmail b Hammad. *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye = Tacü'l-luga = Sıhahü'l-luga = es-Sıhah fi'l-luga*. Beyrut : Dârü'l-Fıkr, 1998.
- Çağrıncı, Mustafa. "Cehâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 03 Ocak 2021.
- Çağrıncı, Mustafa. "Hilim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 03 Ocak 2021.

- Çelik, Yusuf. "Hz. Peygamber Döneminde Müslüman-Ehl-i Kitap Arasında Kurulan Sosyal İlişkiler". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (30 Eylül 2005), 129-144.
- Derveze, Muhammed İzzet b Abdülhadi b Derviş. *Kur'an'a Göre Hazreti Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1989.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat : Eski ve Yeni Harflerle*. Ankara : Aydın Kitabevi, 1980.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı : Meal - Tefsir*. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 9. Basım, 2017.
- Ferra, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b Ziyad b Abdullah ed-Deylemi. *Meani'l-Kur'ân*. Beyrut : Âlemü'l-Kütüb, 1980.
- Firuzabadi, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b Yakub b Muhammed. *el-Kamusü'l-muhit*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. çev. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1. Basım, 2006.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*. çev. Salih Tuğ. İstanbul : İrfan Yayınevi, 1990.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn. *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*. Beyrut: Dârü'l-Kalem, t.y.
- İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b Muhammed b Mufaddal Ragıb el-. *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961.
- İsfahani, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b Muhammed b Mufaddal Ragıb el-. *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*. Kahire : Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul : Yeni Ufuklar Neşriyat, 1993.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'ân Yolu : Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Kazancı, Fatma Asiye Şenat. "Kur'an Bağlamında Gayr-i Müslimle İletişimin Temel Adımları". *Marife* 9/1 (31 Mayıs 2009), 211-231.
- Kilinçli, Sami. "Mekkî Surelerde Mü'minlerin Ehl-i Kitap İle İlişkileri". *Bilimname* 1/22 (2012), 251-273.
- Köse, Saffet. "Cihad Şiddete Referans Olabilir mi?" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9 (2007), 37-70.
- Köseoğlu, Bayram. "Kur'ân'ın Nüzülü Döneminde Ehl-i Kitapla İlişkilerin Kur'ân Metinlerine Yansımaları". *Diyanet İlmî Dergi* 48/4 (2012).
- Kunduraci, Nevzat. "İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Kültürü". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 34 (29 Mayıs 2015).
- Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b Mükerrrem b Ali el-Ensârî İbn. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut : Dâru Sadır. Erişim 02 Mart 2021. r
- Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b Mükerrrem b Ali el-Ensârî İbn. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut : Dâru Sadır, ts.

- Mehmet Doğan, D. *Büyük Türkçe sözlük*. İstanbul : İz Yayıncılık ; Yeni Şafak, 1996.
- Mehmet Okuyan, Mustafa Öztürk. "Kur'an Verilerine Göre 'Öteki'nin Konumu". *İslam ve Öteki*. ed. Cafer Sadık Yaran. 163-204. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- Mevdudi, Seyyid Ebü'l-A'la. *Tefhîmü'l-Kur'an : Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*. ed. Ali Bulaç. çev. Muhammed Han Kayani vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Muhammet Bilal Tolan. *Kur'ân'da Selâm Kavramının Semantik Analizi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Özdemir, Mehmet. "Gayr-i Müslümlerin Dîni Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüste'ki Uygulamaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1 (1994), 201-217.
- Öztürk, Asim. *İslam Savaş Hukukunun Kökenleri: Kur'an ve Sünnette Savaş*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Paçacı, Mehmet. "Kur'ân'da Ehl-i Kitap Anlayışı". *Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar*. ed. Abdurrahman Küçük - Mehmet Aydın. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 4. Basım, 2004.
- Parlatır, İsmail vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 9. Basım, 1998.
- Pırlanta, İsmail. "Müşriklerin Hz. Peygamber'e Takındıkları Tavırlar -Ebû Süfyan Örneği-". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2018).
- Polat, Fethi Ahmet. "Mekkî Sürelerde Müşriklere Yönelik Eleştirel Dil". *Kur'ân Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu*. Çorum, 2018.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin. *et-Tefsirü'l-kebir = Mefatihü'l-gayb*. Beyrut : Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.
- Sarıcık, Murat. "Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi » Makale » 'Selm' ve 'Cehl' Kelimeleri Üzerine". 1997. Erişim 15 Kasım 2021.
- Seyyid Kutub. *Fızılâl-il-Kur'an*. çev. M.Emin Saraç vd. İstanbul: Hikmet Yayınları, 3. Basım, 1979.
- Süleyman, Ebü'l-Hasan Mukatil b Süleyman b Beşir Mukatil b. *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*. Kahire: [Kahire] : el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1980.
- Taberi, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid. *Câmiü'l-beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1986.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. Ankara : Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş. Erişim 02 Ocak 2021.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili : Türkçe tefsir*. İstanbul: Eser Kitabevi, 3. Basım, 1942.
- Yılmaz, Yasin. "Cihad Kavramı ve Hz. Peygamber'in (Sav) Mekke ile Medine'deki Uygulamaları". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 11/22 (2013), 285-307.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b Ömer b Muhammed ez-. *el-Keşşaf an hakaiki't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuhî't-te'vil = el-Keşşaf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vücuhî't-te'vil*. Kahire : Matbaa-i Âmire, 1890.

TDV İslam Ansiklopedisi. "Câhiliye - TDV İslâm Ansiklopedisi". Erişim 16 Kasım 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cahiliye>

"İslâm Tarihinde Bîrarada Yaşama Tecrübesi (Asr I Saâdet ve Endülüs Örneği) - İsmail Hakkı ATÇEKEN | Sobiad Atıf Dizini". Erişim 31 Aralık 2021. *Kur'an Yolu : Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004.